

**מצוות וידוי של החולה הנוטה למות –
דיון הלכתי-פילוסופי והשלכות פסיכולוגיות וקליניות**

ראשי פרקים

1. מבוא.....
1. הלכות וידוי לגוסס ב"שולחן ערוך", יורה דעה, סימן שלח..... 3.
2. מצוות וידוי לחולה הנוטה למות (סעיף א)..... 4.
 א. מצוות וידוי לחולה שנוטה למות (שבת לב ע"א ומסכת שמחות דרבי חייה פרק א הלכה א-ג)..... 4
 ב. מצוות וידוי להרוגי בית דין (סנהדרין ו, ב)..... 8
 ג. מצוות וידוי בקרבנות – המקור בתורה למצוות תשובה ושיטת הרמב"ם..... 9
 סיכום: עולמו של סעיף א..... 11
3. "סדר וידוי לשכיב מרע" (סעיף ב)..... 12.
 א. "תורת האדם" של הרמב"ן כמקור לסעיף ב..... 12
 ב. פירוש הנוסח של סעיף ב על פי משנת הרמב"ן..... 14
 סיכום: עולמו של סעיף ב..... 17
4. היחס בין סעיף א לסעיף ב..... 18.
5. תפילת וידוי בסידור – המקור וההשתלשלות..... 18.
 ו. מצוות וידוי במקרא, בתלמוד ובסידור..... 18
6. סיכום ודיון..... 20.

מבוא

מבחינה היסטורית, ההתמודדות עם המוות מציינת את תחילת תולדות האנושות. ממצאים עתיקים של טקסי קבורה הם הסימנים ההיסטוריים הראשונים של הציביליזציה והתרבות האנושית, ובכל תרבות ודת תפסה ההתמודדות עם המוות מקום מרכזי.¹

בפסיכולוגיה, ברפואה ובתרבות של ימינו ההתמודדות עם המוות היא אתגר חשוב, הן לחולה ולמשפחתו והן לצוות המטפל ולחברה כולה. בעולם המחקר נותחו והוצגו שלבים פסיכולוגיים המתרחשים אצל חולה סופני בהתמודדותו עם המוות.² התקדמות מדע הרפואה בדורות האחרונים, הביאה לעלייה ניכרת בתוחלת החיים של האדם; בד בבד גדלה גם שכיחותן של מחלות כרוניות,

ברצוני להודות להערות ולהארות חשובות של הרב יהונתן אליאב, הרב ד"ר אליעזר חזד, הרב יעקב מדן, ראש ישיבת 'הר עציון', ד"ר שאול סולברג, הרב ראובן ציגלר, הרב אליקים קרומביין (כולם אלון שבות), הרב פרופ' אברהם שטינברג (ירושלים), ושל גב' הניה קולומבוס (אפרת).

¹ סקירה מקיפה על המוות בהקשר היסטורי, תרבותי, פסיכולוגי וקליני ניתן למצוא ב: Warren Thomas Reich (ed.), *Encyclopedia of Bioethics*, NY 1995, Vol. 1, pp. 477-592.

² ראו ספרה של Elisabeth Kübler-Ross, *On Death and Dying* (פורסם לראשונה בשנת 1969, ומאז יצא לאור במהדורות חדשות בשפות רבות), שמגדירה חמישה שלבים פסיכולוגיים בתהליך של החולה הנוטה למות. ראו גם Elisabeth Kübler-Ross (ed.), *Death, the Final Stage of Growth*, Englewood 1975.

והתאריך זמן ההתמודדות עם מחלות סופניות. בעקבות כך התפתחה התמחות חדשה, "רפואה תומכת", ונוסדו בתי חולים מיוחדים לחולים סופניים (הוספיס).³

התלמוד, וספרות ההלכה בעקבותיו, קובעים הלכה למעשה את "מצוות וידוי" הן לחולה הנוטה למות בדרך טבעית והן למי שנידון למוות על ידי בית הדין בגלל פשעיו ("הרוגי בית דין").⁴ על פי מצוות וידוי, על אדם שנידון למוות בידי בית דין כעונש על פשעיו לפרט את העוונות שבגינן הוטל העונש בפסק הדין. בד בבד מורה ההלכה גם לחולה הנוטה למות להתכונן למוות ולחלקו לעולם הבא על ידי אמירת הוידוי. עשיית חשבון נפש והתמודדות האדם עם מעשיו הן מצווה מפורשת בתלמוד ובספרות ההלכה, הבאה לידי ביטוי לא רק לפני המוות אלא גם בתפילת וידוי ביום הכיפורים אחת לשנה (ראו למטה) ואפילו בתפילה היומיומית. תופעה מעניינת זו אומרת דרשני (ראו למטה).

במאמר זה אתמקד במקור הלכתי זעיר ב"שולחן ערוך", הקובע את מצוות וידוי המוטלת על החולה הנוטה למות, דהיינו, התמודדות האדם עם חייו סמוך לפטירתו. אציג את המקורות מהם שאב רבי יוסף קארו (צפת, 1488-1575), מחבר ה"שולחן ערוך", בבואו לסכם ולפסוק את הלכות וידוי לגוסס. ניתוח זה יוכיח כי מחבר ה"שולחן ערוך" שילב יחד מקורות – ובכך גם עלמות – שונים, מהקשרים הלכתיים רבים. מחד מובאים המקורות התלמודיים הקלאסיים המתאייחים לחובת הוידוי לשם כפרת עוונות בהתאם למקורות והמודל של הרוגי בית דין (סעיף א), ומאידך מובא נוסח "סדר וידוי" על פי הרמב"ן ב"תורת האדם", המשקף את תפיסתו בנוגע לעולם הבא (סעיף ב). כלומר, מעמד אמירת הוידוי של הגוסס מקשר ומחבר הלכה למעשה חוויות מעולמות שונים וטומן בחובו משמעויות ומסרים רבים.

זאת ועוד, לאור מורכבותה, טומנת בחובה מצוות הוידוי משמעות מיוחדת מבחינה פסיכולוגית ופילוסופית, ולפיכך משמש הטקסט ההלכתיבסיס לדיון פסיכולוגי ופילוסופי עשיר ומרתק. סבורני ששני הסעיפים הקצרים ב"שולחן ערוך" בעניין מצוות וידוי לחולה הנוטה למות משמשים דוגמה מרתקת לשילוב הפילוסופיה עם ההלכה. על פי רוב, דיונים הלכתיים אינם נבדקים מנקודת מבט פילוסופית ופסיכולוגית, זאת על אף שבידיקת ההיבט הספרותי-מחשבותי המגולם בטקסט יכולה לגלות מסרים מיוחדים דווקא בשל היותו מקור הלכתי.⁵ בכדי לגלות ולנתח את הפילוסופיה של ההלכה דרוש לימוד מדויק ומעמיק של מקורות הפסיקה ההלכתית ובכלל זה השתלשלות המקורות והרעיונות ההלכתיים ממקורות שונים ומתקופות שונות. בדרך זו, תחשוף ההתייחסות לשיקולים

³ ראו Dame Cicely Saunders & Robert Kastenbaum (eds.), *Hospice Care on the International Scene*, Springer 1997.

⁴ חומר רב בעניין מצוות וידוי אפשר למצוא ב**שדי חמד**, אסיפת דינים, מערכת וא"י, עמ' קצה-קצו; **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך יא, ערך *וידוי, עמ' תיב-תנה; אברהם סופר-אברהם, **נשמת אברהם**, יורה דעה, סימן שלח; אברהם שטינברג, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית**, ירושלים תשס"ו, כרך ג, ערך *וידוי, עמ' 241-250; רבי אהרן ברכיה ב"ר משה ממודינא **ספר מעבר יבק – מכלול תורת האבלות, תפילות והנהגות החברא קדישא**, מנטובה, איטליה 1626 (מהדורה חדשה: ירושלים תשנ"ו).

⁵ ראו Benjamin Gesundheit, "Suicide – A halakhic and moral analysis of 'Masekhet Semahot'", *Tradition*, 35, 3 (2001), pp. 34-51 chapter 2, laws 1-6" (פורסם בתרגום לעברית: בנימין גזונדהייט, "המאבד עצמו לדעת: ניתוח הלכתי ומוסרי של מסכת שמחות פ"ב ה"א-ה"ו", **אסיא**, יט, א-ב (תשס"ד), עמ' 77-93).

מחשבתיים,⁶ על סמך ניתוח מדוקדק של הטקסט, את המשמעות הרעיונית והפילוסופית השלובה בהלכה ה"יבשה".⁷ מאמר זה ינסה לתרום לתחום הניתוח הפילוסופי של מקורות הלכתיים בהקשר של מצוות וידוי לחולה הנוטה למות, ולהוכיח כי ניתן למצוא במקורות אלו תפיסות שונות לא רק בעניין הוידוי והמוות, אלא גם תפיסות שונות בנוגע למשמעות החיים בכללם (ראו בדיון).

במאמר אציג תחילה את המתח והניגוד בין שני הסעיפים שבהלכות וידוי לגוסס ב"שולחן ערוך" (פרק 1). אמשך בניתוח טקסטואלי של הלכות וידוי לגוסס בשני סעיפי ה"שולחן ערוך" על פי המקורות במקרא, בספרות חז"ל ובהלכה (פרק 2 ופרק 3), ואדון ביחס שבין שני הסעיפים (פרק 4). לאחר מכן אציג את שילובה של תפילת וידוי גם בהקשרים אחרים בסידור התפילה (פרק 5), ולסיכום אעמוד על המסקנות ועל המשמעות הפילוסופית והפסיכולוגית של מצוות וידוי על פי ניתוח זה (פרק 6).

החיפוש אחר המקורות הקדומים המשולבים בסעיף ההלכתי ב"שולחן ערוך" יישא את הקורא למסע מרתק בספרות הראשונים, בתלמוד, במשנה ואף במקרא. ניתוח הפסיקה ההלכתית על פי המקורות⁸ יחשוף את המשמעות הפילוסופית של הלכה זו. המקורות מהמקרא והמשנה פותחו בתלמוד, מסכת שמחות ודברי הראשונים עד לפסיקה הלכתית ב"שולחן ערוך", וקיימים דיונים והתפתחויות חשובים בהשתלשלות היסטורית זו. במאמר זה אשתדל להציג את התפיסות הפילוסופיות שעומדות בבסיס מקורות אלו.

בכדי לסייע בהבנת השתלשלות ההלכה, מצורפת בזה הצגה גרפית של המקורות (ראו עמ' ???),⁹ המקורות מובאים בסדר כרונולוגי כדי להציג את התפתחותם ההגיונית מהמקרא דרך המשנה, התלמוד, הראשונים וה"שולחן ערוך" ועד הסידור.

1. הלכות וידוי לגוסס ב"שולחן ערוך", יורה דעה, סימן שלח

רבי יוסף קארו, גדול הפוסקים והמחבר של ה"שולחן ערוך",¹⁰ מסכם את הלכות וידוי כדרכו בתמציתיות לצורך פסיקת הלכה למעשה. לשם כך הוא נעזר במקורות רבים מספרות חז"ל והפוסקים לדורותיהם.

בסעיף קצר זה משלב רבי יוסף קארו מקורות הלכתיים מתחומים שונים ומתקופות שונות. בכך נותן משמעות מעניינת למעמד ולמהות הוידוי.

סעיף א: נטה למות אומרים לו: 'התודה', ואומרים לו: 'הרבה התודו ולא מתו, והרבה שלא התודו מתו, ובשכר שאתה מתודה אתה חי, וכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא'. ואם אינו יכול להתודות בפיו, יתודה בלבו. ואם אינו יודע להתודות, אומרים לו: 'אמור:

⁶ ראו אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2008; אבינועם רוזנק, ההלכה כמחוללת שינוי, ירושלים 2009.

⁷ אסתפק בהפניה לספרו של יצחק היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, ירושלים תשנ"ג.

⁸ מערכות חיפוש מודרניות מאפשרות לזהות בקלות יחסית את המקורות השונים שעמדו לנגד עיניו של הפוסק, ובעבודה זו נעזרתי בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן.

⁹ ניתן להוריד את החומר כדף מקורות מהאתר שלי www.jewishmedicalethics.org, שבו מרוכזים נושאים באתיקה רפואית ביהדות. המצגת, המציגה את המקורות לתקופותיהם הרבים, כוללת גם הרצאה מוקלטת לפי הניתוח של מאמר זה.

¹⁰ ראו צבי ורבלובסקי, רבי יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו.

מיתתי תהא כפרה על כל עונותי'. וכל אלו הדברים אין אומרין לו בפני ע"ה, ולא בפני נשים, ולא בפני קטנים, שמא יבכו וישברו לבו.

סעיף ב: סדר וידוי שכיב מרע: 'מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי שרפואתי ומיתתי בידך, יהי רצון מלפניך שתראני רפואה שלמה, ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל חטאים ועונות ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן, וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים' (ואם רוצה להאריך כוידוי יו"כ, הרשות בידו) (כל בו).

הדגשים השונים בשני הסעיפים יוצרים ניגוד ומתח מסוים ביניהם: **סעיף א** מתייחס למצב שהחולה עומד למות בוודאות, והחולה מזכיר כאן רק את עוונותיו: "אומרים לו: 'אמור: מיתתי תהא כפרה על כל עונותי'..." למרות עוונותיו "יש לו חלק לעולם הבא" בזכות הווידוי. מדובר כאן בחיוב וביצירת מוטיבציה לאדם להתוודות על כל עוונותיו בחייו; אך תוכן הווידוי מפורש רק בסעיף הבא.

בניגוד לכך מציג **סעיף ב** את הנוסח המפורש של "סדר וידוי שכיב מרע", שבו החולה מתפלל קודם ל"רפואה שלמה", ואם ימות – הוא מבקש בנוסח דומה (כמו בסעיף א) אך מורחב: "תהא מיתתי כפרה על כל חטאים, ועונות ופשעים, שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך". כאן החולה כולל בתפילתו גם בקשה לזכות לחלקו "בגן עדן" ו"לעולם הבא הצפון לצדיקים". למעשה, בנוסף לבקשת הכפרה על העוונות עליהם עבר (כמו בסעיף א), האדם שואף לעולמות נשגבים בעתיד. יתרה מכך, כאן ניתנת לו גם האפשרות "להאריך כוידוי יום כיפור", אם רצונו בכך.

מניתוח המקורות התלמודיים וההלכתיים יתברר, ש**סעיף א** כולו הוא סיכום של המקורות התלמודיים הקלסיים העוסקים בחובת האדם להבטיח לעצמו כפרה על עוונותיו על פי המודל של הרוגי בית דין, ואילו **סעיף ב** לקוח מדברי הרמב"ן, כפי שקיבל "מחסידי ואנשי מעשה", דהיינו על פי מודל של וידוי הכהן הגדול ביום הכיפורים וטיהור האדם לקראת חלקו בגן עדן (ראו למטה). בעקבות כך אציע דרך להשלים בין הניגודים העולים מתפיסות העולם השונות של שני הסעיפים ולפרש את המסרים השונים כמשלימים זה את זה, אשר משתלבים יחד לתפיסה הרמונית אחידה. על פי דברי הרמב"ן, שילב רבי יוסף קארו מקורות מתחומים שונים בשני סעיפים אלה כדי להציג בספרו "שולחן ערוך" הלכה למעשה שני עולמות פסיכולוגיים ופילוסופיים של החולה הנוטה למות.

2. מצוות וידוי לחולה הנוטה למות (סעיף א)

סעיף א הוא סיכום ופסיקה הלכה למעשה של הסוגיה בתלמוד על וידויו של החולה הנוטה למות (שבת לב ע"א, ובהרחבה במסכת שמחות דרבי חייה פרק א), המבוססת ישירות על המשנה בסנהדרין ו, ב, אשר עוסקת בוידוי של הרוגי בית דין. המטרה העיקרית של וידויו זה היא לכפר על עוונות אדם הגורמים למותו, בכדי שגם הרוגי בית דין יזכו לחלקם בעולם הבא.

א. מצוות וידוי לחולה שנוטה למות (שבת לב ע"א ומסכת שמחות דרבי חייה פרק א הלכה א-ג)

שבת לב ע"א

תנו רבנן: מי שחלה ונטה למות אומרים לו: 'התודה', שכן כל המומתין מתודין. אדם יוצא לשוק – יהי דומה בעיניו כמי שנמסר לסרדיוט, חש בראשו – יהי דומה בעיניו

כמי שנתנוהו בקולר, עלה למטה ונפל – יהי דומה בעיניו כמו שהעלוהו לגרדום לידון; שכל העולה לגרדום לידון, אם יש לו פרקליטין גדולים – ניצול, ואם לאו – אינו ניצול. ואלו הן פרקליטין של אדם – תשובה ומעשים טובים. ואפילו תשע מאות ותשעים ותשעה מלמדים עליו חובה, ואחד מלמד עליו זכות – ניצול, שנאמר "אִם יֵשׁ עָלָיו מְלֻאָךְ מְלִיץ אֶחָד מִנִּי אֶלֶף לְהַגִּיד לְאָדָם יִשְׂרוּ: וַיִּחַנְנוּ וַיֹּאמְרוּ פְדֵעָהּ מִרְדָּת שְׁחַת מְצֵאתִי כִפְרִי" (איוב ל"ג, כג-כד). רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר: אפילו תשע מאות ותשעים ותשעה באותו מלאך לחובה ואחד לזכות – ניצול, שנאמר "מְלִיץ אֶחָד מִנִּי אֶלֶף".

המקור הרשמי למצוות וידוי לחולה הנוטה למות הוא הסוגיה שלעיל, אך אותה סוגיה עצמה מפנה אותנו למשנה במסכת סנהדרין (ו, ב; ראו דיון בהמשך), העוסקת בווידוי של הרוגי בית דין סמוך להריגתם. כך נוצר קשר רעיוני בין וידוי החולה הנוטה למות ובין וידוי הרוגי בית דין. חובת וידוי לחולה הנוטה למות מנומקת כאן במילים "שכן כל המומתין מתודיין", שהיא למעשה ציטוט כמעט מילה במילה של המשנה במסכת סנהדרין ו, ב: "שכן דרך המומתין מתודיין". עם זאת, ישנם הבדלים חשובים בין שני המקורות: הביטוי "מומתין" מוכיח שמדובר במי שנהרג על ידי בית דין ולא בגוסס בדרך הטבע, שהרי "מומת" הוא מי שממיתים אותו, דהיינו דווקא הרוגי בית דין. הציטוט בברייתא זו אינו תואם לכאורה את ההקשר של כל חולה הנוטה למות. אכן, סביר להניח שלא אומרים במפורש לחולה הנוטה למות את המילים "שכן כל המומתין מתודיין", כדי שלא להפיל את רוחו ולשבור את לבו.¹¹ לעומת זאת, כשמדובר בהרוגי בית דין, מוצגת "דרך" רצויה וראויה בשבילם להתוודות, כיוון שהם נהרגים על פשעם. מיתתם באה לכפר על כך, ולכן מתאים בהקשר שלהם להוסיף לחובת הווידוי את הנימוק "שכן דרך המומתין מתודיין", כדי שההריגה בידי בית דין תועיל להם לכפרה; בחולה הנוטה למות יש מקום ליישם את חובת הווידוי שמקורה בהרוגי בית דין, אך הניסוח כאן הוא "שכן כל המומתין מתודיין", דהיינו ציון עובדה לצורך השוואה, כי הנימוק הבסיסי של "דרך המומתין" מקורו רק בהקשר של הרוגי בית דין (ראו דיון בהמשך).

הרחבת חובת וידוי לכל חולה הנוטה למות בדרך טבעית מדין הרוגי בית דין לכאורה אינה מובנת, כי הרי לא בפושע עסקינן, והשוואה זו אומרת דרשני. בהשוואה תלמודית זאת חז"ל מלמדים מסר חשוב על מהות הווידוי: הרוגי בית דין זוכים על ידי מיתתם לכפרה על עוונם דווקא ("תהא מיתתני כפרה על כל עונותיי"), ובדומה לכך ביקשו חז"ל במסכת שבת (לב ע"א) להבטיח לכל אדם הנוטה למות כפרה לפני פטירתו על ידי התבוננות ב"תשובה ומעשים טובים" שלו בעולם הזה: "ואלו הן פרקליטין של אדם **תשובה ומעשים טובים**", וכך מפורש גם במשנה במסכת אבות (ד, יח): "יפה שעה אחת **בתשובה ומעשים טובים** בעולם הזה מכל חיי העולם הבא". כל אדם צבר בחייו חטאים, ולכן הוא נידון לפני מותו בדומה להרוגי בית דין. לקראת מיתתו ניתנת לו הזדמנות לכפר על חטאיו בדומה לאפשרות הניתנת להרוגי בית דין, ומיתתו עשויה לכפר עליו בהזכירו "תשובה

¹¹ בכתבי יד אמינים של הסוגיה בשבת לב ע"א מופיע ציטוט זה מהמשנה במסכת סנהדרין (ראו <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud>), אך בפסיקת הסוגיה במסכת שמחות וב"שולחן ערוך" מילים אלה חסרות. ראו במפורש בפירוש "שפתי כהן" על "שולחן ערוך", יורה דעה, סימן שלח, ס"ק א בשם הפרישה שפירש כך. ראו גם פירוש תורה תמימה לבמדבר, פרק ה הערה יט, וראו בדיון בהמשך.

ומעשים טובים".¹² על השוואה ברורה זו של החולה הנוטה למות להרוגי בית דין כמקור לחובת עצם הווידוי, מוסיפה הסוגיה בשבת (לב ע"א) נימה חדשה וחשובה. היא משמיטה את המשפטים ממסכת סנהדרין "שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא... ואם אינו יודע להתודות אומרים לו אמור תהא מיתתי כפרה על כל עונותי". במקום עוונות שיכולים לגרום למות האדם נזכרים כאן "תשובה ומעשים טובים", המלמדים עליו זכות ומצילים אותו "מִרְדַּת שְׁחַת".

הדרשה מספר איוב ל"ג מגלה מסר פילוסופי מעניין, אשר מעוגן היטב במקור התלמודי של מצוות וידוי: לאדם יש סיכוי למצוא לעצמו "מְלִיץ אֶחָד מִנִּי אֶלֶף לְהַגִּיד לְאָדָם יִשְׂרָאֵל",¹³ דהיינו אפילו תשע מאות תשעים ותשעה (מלאכים)¹⁴ מלמדים עליו כביכול חובה ורק אחד מלמד עליו זכות – האדם יזכה למצב מבורך של "מְצַאֲתִי כִפָּר" (איוב ל"ג, כד). בהקשר הזה וידוי על חטאיו לפני פטירתו מאפשר לכל אדם למצוא כפרה לפני מיתתו – בבחינת "לְהַגִּיד לְאָדָם יִשְׂרָאֵל" (איוב ל"ג, כג)¹⁵ – על דרך לימוד קל וחומר בן בנו של קל וחומר מהרוגי בית דין.

מסכת שמחות דרבי חייה¹⁶ פותחת הלכה למעשה בפירוט ופירוש של הסוגיה הזאת ממסכת שבת (לב ע"א), אשר משמשת בסיס לפסיקת ההלכה של הרמב"ן ב"תורת האדם" ושל רבי יוסף קארו ב"שולחן ערוך" (סימן שלח, סעיף א).

מסכת שמחות דרבי חייה פרק א הלכה א-ד¹⁷

הלכה א: משאדם עולה למטה, נכנסין אצלו ואומרים לו דברים, לא דברים מחיים ולא דברים ממיתים, אומרים לו, שמא הלוי לאדם, או שמא אדם הלוי לך, או שמא הפקדת אצל אדם, או אדם הפקיד אצלך, או יש לך פירות שאינן מעושרים, אי זהו מעשר ראשון, אי זהו מעשר שני; אם היה כהן אומרים לו, אי זו היא תרומה טמאה, ואי זו היא תרומה טהורה. אין נכנסין אצלו, לא ביום ראשון, ולא ביום שני, ולא ביום שלישי, ואם היה מטורף, נכנסין אצלו אפילו ביום ראשון, אבל הקרובין נכנסין אצלו בכל שעה שירצו, שביקור חולים אין לו שיעור.

¹² ראו מחלוקת אמוראים חשובה בנידון במסכת שבת נה ע"א בעניין הכלל "אין מיתה בלא חטא". ראו אפרים אלימלך אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 371-392.

¹³ לפי הפסוק הזה האדם בזמן פטירתו הוא כעין "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" לכבוד עצמו בזכות הווידוי שלו. מקובל להשתמש בהספדים בניסוח שהנפטר יהיה "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" למשפחתו ולכל עם ישראל לפני כיסא הכבוד, ולא מצאתי לכך מקור. לפי הדרשה הנ"ל מספר איוב, החולה הנוטה למות הוא "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" לעצמו בזמן הווידוי שלו, ולכן לאחר פטירתו מסתבר שהוא יוכל כביכול להמשיך להיות "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" גם לאלה שהשאיר אחריו. על המושג "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" ראו גם בר"ח ורי"ף על הסוגיה במסכת שבעות ל ע"ב: "מנין לדיין שלא יעשה סניגרון לדבריו? תלמוד לומר 'מדבר שקר תרחק'" (שמות כ"ג, ז).

¹⁴ כך הנוסח במקבילה בירושלמי קידושין פרק א הלכה ט.

¹⁵ על הדרשה מפסוק זה ראו רמב"ם, מורה הנבוכים, חלק ג, פרק כג, ואכמ"ל.

¹⁶ מסכת שמחות היא אחת המסכתות הקטנות, אשר מסכמות אוסף דינים "הלכה למעשה" והן מהוות שלב חשוב בקודיפיקציה של ההלכה לאחר חתימת התלמוד. השם "שמחות" להלכות אבלות הוא לשון סגי נהור להלכות גוסס, וייתכן שמתגלה בכך גם התפיסה, שלאחר המוות קיימים חיי נצח לנשמות.

¹⁷ הלכות ה-ו שם מקבילות לסוגיה בשבת לב ע"ב, ולא הבאנו את לשון ההלכות בהמשך.

הלכה ב: אם היה לו אח, אומרים לו כתוב גט לאשתך, ואל ירע לך, שאמרנו כתוב גט לאשתך, הרבה בני אדם כתבו ולא מתו, והרבה שלא כתבו ומתו, הרבה שכתבו ועמדו וקרעו.

נטה למות, אומרים לו 'התוודה עד שלא תמות, הרבה שנתוודו ולא מתו, והרבה שלא התוודו ומתו, והרבה שהיו הולכין השוק ומתוודין, שמא בזכות שאתה מתודה – אתה חיה'. ואם היה יכול להתוודות בפיו מתודה בפיו, ואם לאו מתודה בלבו, אחד המתודה בפיו, ואחד המתודה בלבו, ובלבד שיהא לבו מכוון ודעתו מיושבת.

הלכה ג: כל הדברים האלה אין אומרים אותן לא בפני עם הארץ, ולא בפני קטנים, ולא בפני נשים, שלא יבכו ויפחדו את לבו. מת לו מת, אין קורעין חלוקו שלא ישברו את לבו, אין בוכין ואין מספידין לפניו שלא ישברו את לבו. כיוצא בו אמרו משתקין את מטתו מפני החולה.

הלכה ד: מניין שהחולים חייבין להתוודות? תלמוד לומר "אֱוֹלִים מְדַרְךָ פִּשְׁעִם וּמַעֲוֹנֹתֵיהֶם יִתְעַנּוּ: כָּל אֶחָד תִּתְעַב נַפְשָׁם וַיִּגְיעוּ עַד שְׁעַר מוֹת: וַיִּזְעְקוּ אֶל יְקֹנֶק בְּצַר לָהֶם מִמַּצְקוֹתֵיהֶם יוֹשִׁיעֵם" (תהלים ק"ז, יז-יט). מניין שהולכי מדבריות חייבין להתוודות? תלמוד לומר "תִּעֲוּ בַמִּדְבָּר בִּישִׁימוֹן דָּרָךְ עִיר מוֹשֵׁב לֹא מִצְאוּ: רְעֵבִים גַּם צָמְאִים נַפְשָׁם בָּהֶם תִּתְעַטֵּף: וַיִּזְעְקוּ אֶל יְקֹנֶק בְּצַר לָהֶם מִמַּצְקוֹתֵיהֶם יִצִּילֵם" (שם ד-ו). מניין שאסורין חייבין להתוודות? תלמוד לומר "לְשִׁבֵי חִשְׁךְ וְצַלְמוֹת אֲסִירֵי עֲנִי וּבְרָזָל: כִּי הִמְרוּ אִמְרֵי אֵל וַעֲצַת עֲלִיוֹן נֶאֱצוּ: וַיִּכְנַע בַּעֲמֹל לָפֶס כְּשָׁלוֹ וְאִין עֶזֶר: וַיִּזְעְקוּ אֶל יְקֹנֶק בְּצַר לָהֶם מִמַּצְקוֹתֵיהֶם יוֹשִׁיעֵם" (שם י-יג). ומניין שאף יורדי הים חייבים להתוודות? תלמוד לומר "יִוְרְדֵי הַיָּם בְּאֲנִיּוֹת עֲשִׂי מְלֶאכֶה בְּמַיִם רַבִּים: הִמָּה רָאוּ מַעֲשֵׂי יְקֹנֶק וְנִפְלְאוֹתָיו בְּמַצוֹלָה: וַיֹּאמֶר וַיַּעֲמֵד רוּחַ סֶעֱרָה וְתִרְוַמֶם גְּלִיו: יַעֲלוּ שְׂמַיִם יִרְדּוּ תְהוֹמוֹת נַפְשָׁם בְּרָעָה תִתְמוֹנְגּוּ: יַחֲוּגוּ וַיִּנּוּעוּ כְּשִׁכּוֹר וְכָל חֲכָמָתָם תִּתְבַּלַּע: וַיִּזְעְקוּ אֶל יְקֹנֶק בְּצַר לָהֶם וּמִמַּצְקוֹתֵיהֶם יוֹצִיאֵם" (שם כג-כח). זו משנת רבי עקיבה, רבי אליעזר אומר: אין הדברים הללו אלא כנגד גליותיהם של ישראל, שנאמר "יאמרו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר, ומארצות קבצם ממזרח וממערב ומצפון ומים": "תעו במדבר" – זו גלות עולם; וחברותיה; "אוילים מדרך פשעם" – אילו יושבי ארץ ישראל שהן דומין לחולים; "יושבי חשך וצלמות" – אילו יושבי כרכין שהן דומין לאסורים; "יורדי הים באניות" – זו גלות רומי וחברותיה. הוא היה אומר, העולה על המטה צריך להיות מתיירא על עצמו, שאינו יודע שמא יצאת עליו גזרה של מות, שאין אדם רואה את החיה אלא אם כן נתחייב שימות בחיה, ואין אדם רואה את הנחש אלא אם כן נתחייב שימות בנחש, אלא שרחמיו של מקום מרובין בעולם.

הלכה א פותחת בהלכות ביקור חולים, ומהיום השלישי למחלה מעודדים את החולה באופן סתמי לסדר את ענייני ביתו. הפחד שמא מדובר במחלה סופנית כבר מורגש בהלכה במידה מסוימת, אך עדיין אינו מנוסח במישרין ובמפורש.

הלכה ב נוגעת בפירוט במצבו הסופני של החולה הנוטה למות, ומובעת כאן דאגה בעיקר לאשתו כדי למנוע מצב שהיא תיפול כיבמה לפני אחיו. באותו נוסח ממש אומרים גם לחולה עצמו להתוודות, אך הנימוק המפורש לכך יינתן רק בהמשך (הלכה ד).

הלכה ג מקפידה להימנע מדברים ש"יפחדו" או "ישברו את לבו" של החולה הנוטה למות, אך בכל זאת דורשים במפורש להציע לו להתוודות למרות שיקולים אלה. יתרה מזאת, צויין שיש לדאוג לכך שהוידוי יתבצע במצב של "ובלבד שיהא לבו מכוון ודעתו מיושבת" (סוף הלכה ב). המצווה והיתרון להתוודות כש"לבו מכוון ודעתו מיושבת" גוברים אפוא על החשש מפני הפחדת החולה או שבירת לבו. בפשטות יש לומר שהוידוי הוא לטובת הנוטה למות, ויגרום לו לתחושה של "לבו מכוון ודעתו מיושבת" למרות הפחדים.

הלכה ד מנמקת את החובה להתוודות ומסתמכת על דרשתו של רבי עקיבא מהפסוקים בתהלים ק"ז. החובה להודות, דהיינו חובתו של מי שנחלץ בשלום מסכנות לברך ברכת "הגומל", נלמדת ממש מאותם פסוקים של מזמור ק"ז במסכת ברכות נד ע"ב בהקבלה מלאה, בנוסח דומה ואף זהה: "אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכין להודות – יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים, ויצא"¹⁸. הדמיון בין שתי הסוגיות בולט, ומסתבר שרבי עקיבא רואה הקבלה עניינית וקיומית בין החובה "להודות" המוטלת על מי שזכה לצאת מאותן הסכנות ובין החובה "להתוודות" המוטלת על מי ששרוי כרגע באותן סכנות ועלול למות מהן. לשני המצבים בסיס חווייתי משותף: התקרבות לקדוש ברוך הוא על ידי חשבון נפש. הרצון להודות לה' לאחר הצלה הוא כביכול הצד השני של המטבע, דהיינו של הוידוי בעת הסכנה, שהיא היערכות נפשית ודתית מצד מי שמצוי בה לאפשרות שלא ייחלץ ממנה כלל. הבנה זו של מהות הוידוי מסבירה גם – מבחינה לשונית ועניינית – את הדרשה במשנה במסכת סנהדרין ו, ב הלומדת את חובת הוידוי מסיפור עכן: "בְּנֵי שֵׁים נָא כְּבוֹד לַה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְתֵן לוֹ תְּוֹדָה וְהִגֵּד נָא לִי מָה עָשִׂיתָ אֶל תִּכְחַד מִמֶּנִּי" (יהושע ז', יט), והרי פירוש המילה "תְּוֹדָה" כאן היא להתוודות (ולא כמקובל – להודות).

במסכת שמחות דרבי חייה ניכר שנעשה עיבוד של המקור התלמודי במסכת שבת (לב ע"א): במקור זה עולה התייחסות חדשה ליישוב דעתו וכוונת לבו של החולה הנוטה למות,¹⁹ ונעדרת ההשוואה להרוגי בית דין "שכל המומתין מתודין". מסכת שמחות לא השתחררה כביכול מהתפיסה הבסיסית שהחולה הנוטה למות דומה במובן מסוים להרוגי בית דין,²⁰ אך נמחקה כאן האצבע המאשימה המופנית כלפי עוונותיו של החולה הנוטה למות, ובמקומה ישנה התייחסות ליישוב דעתו וכוונת לבו של האדם ברגעיו האחרונים.

ב. מצוות וידוי להרוגי בית דין (סנהדרין ו, ב)

משנה סנהדרין ו, ב

היה רחוק מבית הסקילה כעשר אמות אומרים לו 'התודה' שכן דרך המומתין מתודין 'שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא, שכן מצינו בעכן שאמר לו יהושע "בְּנֵי שֵׁים נָא כְּבוֹד לַה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְתֵן לוֹ תְּוֹדָה וגומר" (יהושע ז', יט) "וַיַּעַן עֶכָן אֶת יְהוֹשֻׁעַ וַיֹּאמֶר אֲמִנָּה אֲנִי חֲטָאתִי לַה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְכִזַּאת וגומר" ומנין שכיפר לו וידויו שנאמר

¹⁸ על דרשות אלה של "ברכת הגומל" ראו מה שכתבתי בדיוקי תורה על ספר ויקרא, תשס"ג, עמ' 10-12, 31-35 (מופיע גם באתר www.tefilah.org).

¹⁹ האדם ומצבו הנפשי הם העומדים במרכז, בבחינת patient-oriented approach, ולא עוונותיו הדורשים כפרה.

²⁰ ראו למעלה ליד הערה 12.

"וַיֹּאמֶר יְהוָה עֲכָרְתֶּנּוּ יַעֲכֹרְךָ ה' בַּיּוֹם הַזֶּה" (יהושע ז', כה) – היום הזה אתה עכור, ואי אתה עכור לעולם הבא'. ואם אינו יודע להתודות – אומרים לו 'אמור תהא מיתתני כפרה על כל עונותי'. רבי יהודה אומר אם היה יודע שהוא מזומם אומר תהא מיתתני כפרה על כל עונותי חוץ מעון זה. אמרו לו: אם כן יהו כל אדם אומרים כך כדי לנקות את עצמן.

אף על פי שהנידון למוות נהרג בעוונותיו, בית הדין דואג לכפרתו של הנהרג, בכדי שיזכה לעולם הבא,²¹ דהיינו בית הדין פועל לטובת הנהרג.²² לפי הגמרא²³ משקין אותו קורט של לבונה בכוס של יין כדי להרגיע ולטשטש אותו, אך בד בבד "מלמדים אותו להתודות", אף שהתמודדות זו עלולה לגרום לו בפשטות למצוקה נפשית. חז"ל ראו חשיבות גדולה בכך שאדם יסיים את חייו בוודאי, ואפילו עכן, שגרם לתבוסה קשה של עם ישראל במלחמה ולמותם של שלושים ושישה אנשים במלחמת העי (יהושע ז', ה), זכה בזכות הוודאי לכפרה על חטאו החמור שלקח מהחרם.²⁴ מסתבר שלשון הציווי "הַתְּוֹדָה" במשנה זו היא קיום של המקור המקראי של מצוות תשובה: "וְהַתְּוֹדָה אֲשֶׁר חָטָא עָלֶיךָ" (ויקרא ה', ה).²⁵ בתלמוד ובספרות ההלכה דווקא סיפורו של עכן משמש מקור למצוות וידוי להרוגי בית דין, ויש לתמוד מכך קל וחומר לכל המתים (גם בדרך טבעית) באשר לסיכוי לכפר על חטאיהם על ידי וידוי לפני הפטירה. עיון במצוות תשובה בתורה ודיון במשנת הרמב"ם בסוגיה יסייעו בידינו להבין את מצוות וידוי.

ג. מצוות וידוי בקרבנות – המקור בתורה למצוות תשובה ושיטת הרמב"ם

המקור המקראי המרכזי למצוות וידוי קשור בהבאת קרבנות אשם (ויקרא ה') וחטאת (במדבר ה'). וידויו של הכהן הגדול ביום הכיפורים (ויקרא ט"ז) נראה כהרחבת וידוי זה, וחז"ל למדו ממנו את חובת הוודוי:

ויקרא ה', ד-ה: או נפש כי תשבע לבטא בשפתיים להרע או להיטיב לכל אשר יבטא האדם בשבעה ונעלם ממנו והוא ידע ואשם לאחת מאלה: והיה כי יאשם לאחת מאלה והתוודה אשר חטא עליה:

במדבר ה', ו-ז: דבר אל בני ישראל איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעל מעל בה' ואשמה הנפש ההוא: והתוודו את חטאתם אשר עשו והשיב את אשמו בראשו וחמישתו יסף עליו ונתן לאשר אשם לו:

²¹ בעקבות כך מסכת סנהדרין מסתיימת בפרק "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא", כי "כל המתודה – יש לו חלק לעולם הבא" (ראו במפרשי המשנה על פרק חלק).

²² ייתכן שברקע קיים גם השיקול של כבוד הדיינים, דהיינו הנאשם מודה באשמתו ומקבל עליו את הכרעת הדיינים. אינטרס זה אינו שייך כמובן בגוסס, שלא נהרג על ידי בית דין.

²³ סנהדרין מג ע"א, וכך גם לפי המקור המקביל במסכת שמחות (פרק ב הלכה ז).

²⁴ בדברי הימים (א' ב' ז), עכן נקרא "עכר" על שם מעשיו: "ויבני כרמי עכר עוכר ישראל אשר מעל בחרם", דהיינו על שם חטאו. ראו גם יהושע ו', יח; ז', כד-כו. הוודוי של עכן הונצח בדברי הימים כביכול בשמו הפרטי בבחינת "כי קשמו כן הוא" (שמואל ב' כ"ה, כה).

²⁵ ראו למטה בפרק 5, "תפילת וידוי בסידור – המקור וההשתלשלות".

ויקרא ט"ז, כא : וְסַמַּךְ אֶהְרֵן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשְּׁעִיר הַחַי וְהִתְנַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פְּשָׁעֵיהֶם לְכָל חַטָּאתָם וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשְּׁעִיר וְשָׁלַח בְּיַד אִישׁ עֵתִי הַמִּדְבָּרָה :

מצוות וידוי עומדת במרכז הפסוקים העוסקים בקרבן אשם וחטאת. מצוות וידוי המקומית והמצומצמת בקרבנות אשם וחטאת (ויקרא ה', במדבר ה') אינה מפורשת בנוסח ידוע, ומסתבר שכל אדם ניסח לעצמו את הוידוי הספונטני שלו בהביאו את קרבן אשם או חטאת בכדי לקיים את מצוות "וְהִתְנַדָּה"²⁶. מפסוקים אלו משתמע כי חובת הוידוי היא המרכיב המרכזי המאפשר לאדם לכפר על חטאו ועל אשמו. במדרש הלכה על הפסוק למד רבי נתן מפרשה זו כי אפילו הרוגי בית דין יכולים לכפר על חטאייהם בוידוי: "רבי נתן אומר: זה בנה אב לכל המומתין שטעוניהם וידויו"²⁷.

המושגים "וְהִתְנַדָּה" או "וְהִתְנַדָּו" חוזרים גם בפרשות אחרות במקרא, ללמדנו שמצוות וידוי אינה מוגבלת לעולם הקרבנות במקדש בלבד אלא שייכת ומיושמת גם בהקשרים אחרים בחיים,²⁸ ושם מופיע נוסח וידוי ידוע. כך למשל, הכהן הגדול מתוודה ביום הכיפורים בהביאו את השעיר המשתלח (ויקרא ט"ז), ובזכות זה כל עם ישראל מיטהר לפני ה' אחת לשנה מכל החטאים, העוונות והפשעים.²⁹ התורה מפרטת את תוכן הוידוי של הכהן הגדול אשר בא לכפר "אֶת כָּל עֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פְּשָׁעֵיהֶם לְכָל חַטָּאתָם". המרכיבים "עוון", "פשע" ו"חטא" מופיעים גם בפרשת שלוש-עשרה מידות לאחר חטא העגל: "נִצַּר חֶסֶד לְאֲלֹפִים נִשָּׂא עֹון וּפְשָׁע וְחַטָּאָה וְנִקְּהָ לֹא יִנְקָה פֶקֶד עֹון אָבוֹת עַל בְּנֵים וְעַל בְּנֵי בְנֵים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רַבְעִים" (שמות ל"ד, ז), ללמדנו שעם ישראל זוכה לכפרה ולטהרה אפילו מחטא חמור כחטא העגל. במשנה יומא ג, ח-ט מובא נוסח הוידוי של הכהן הגדול: "וסומך שתי ידיו עליו ומתודה וכך היה אומר 'אנא השם עוויתי פשעתי חטאתי לפניך אני וביתי אנא השם כפר נא לעוונות ולפשעים ולחטאים שעוויתי ושפשעתי וחטאתי לפניך אני וביתי ככתוב בתורת משה עבדך: כִּי בְיוֹם הַזֶּה יִכַּפֵּר עֲלֵיכֶם וְגו'" (ויקרא ט"ז, ל) – והן עונין אחריו 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'". כניסתו של הכהן הגדול ביום הקדוש לפני ולפנים מתוארת כמעמד חגיגי, המביא כפרה לכל עם ישראל מעוונותיהם, פשעיהם וחטאייהם. העם עונה אחריו "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" בנוסח של קרבה מיוחדת שקיימת רק בבית המקדש,³⁰

²⁶ ראו רמב"ם, הלכות תפילה, פרק א, על התפתחות נוסח התפילה מבקשות אישיות ספונטניות לנוסח קבוע של התפילות; ראו גם יעקב בלידשטיין, **התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם**, ירושלים תשנ"ד.

²⁷ ראו ספרי לפרשת נשא, פיסקא ב, ופירוש תורה תמימה לבמדבר, פרק ה הערה יט. ראו אורבך (הערה 12), עמ' 383.

²⁸ ויש לשים לב, שהמקרא עצמו מחקה כביכול בכוונה את לשון "וְהִתְנַדָּה" בקרבן אשם ומשתמש בה בתארו את קרבנות הכהן הגדול ביום הכיפורים (ויקרא ט"ז, כא), ולשון "וְהִתְנַדָּה" מופיעה רק בשני מקומות אלה במקרא. בדומה לכך לשון "וְהִתְנַדָּו" של קרבן אשם (במדבר ה', ז) מופיעה גם בוידוי של עם ישראל בגלותם מארצם (ויקרא כ"ו, מ), ולשון "וְהִתְנַדָּו" מופיעה רק בשני מקומות אלה במקרא.

²⁹ ראו למטה דיון בפרק 5, "תפילת וידוי בסידור – המקור וההשתלשלות".

³⁰ הנוסח של "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" מבטא קרבה מיוחדת של בית המקדש – ראו ירושלמי ברכות פרק ט הלכה ה.

בבחינת "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו" (ויקרא ט"ז, ל).³¹

הרמב"ם מעמיד את מצוות וידוי הנלמדת מקרבן אשם וחטאת בראש הלכות תשובה (פרק א הלכה א-ב) ולומד ממנה את יסוד התשובה בכל התורה כולה: "אינו מתכפר עד שיתודה וישוב מעשות כזה לעולם שנאמר 'מִכֹּל חַטָּאת הָאֲדָמָה' (במדבר ה', ו)".³² יסוד כללי זה תופס מקום מרכזי במשנתו.³³ הרמב"ם סובר בפשטות שחובת התשובה חלה על האדם באופן מתמיד, ויש מצבים מיוחדים בהם מצוות וידוי מתבקשת, למשל אצל הרוגי בית דין, מחויבי מלקות, החובל בחברו והמזיק ממונו.³⁴ התעלמות הרמב"ם ב"משנה תורה" מהסוגיה בשבת (לב ע"א) מלמדת, שהרמב"ם חולק מבחינה עקרונית וערכית על עצם ההשוואה בין חולה הנוטה למות להרוגי בית דין המומתים בעוונותיהם, שמיתתם היא כפרה להם. לדעת הרמב"ם האדם מטהר עצמו מעוונותיו במשך כל חייו בזכות התשובה המתמדת,³⁵ וכך הוא עומד טהור לפני ה' כבעל תשובה.³⁶ האדם לא מת בהכרח בחטאיו, אלא כך טבעו של כל אדם ללכת "בְּדֶרֶךְ כָּל הָאָרֶץ" (יהושע כ"ג, יד; מלכים א ב', ב). לאור הבנה זו של יסוד התשובה ומצוות וידוי אין הצדקה לחובת וידוי דווקא בזמן הפטירה, ולכן הרמב"ם משמיט את חובת הווידוי לחולה הנוטה למות בפסיקת ההלכה למעשה ב"משנה תורה".

סיכום: עולמו של סעיף א

לפי סעיף א מתוודה החולה הנוטה למות בלשונם של הרוגי בית דין הנהרגים בעוונותיהם כדוגמת עכן, ובזכות הווידוי מיתתו מכפרת על עוונותיו. רבי יוסף קארו הסתמך בסעיף א על סוגיית הרוגי בית דין במשנה סנהדרין ו, ב, שם המוות מוצג ככפרה על עוונות האדם, ולכן מחוייב גם חולה הנוטה למות להתוודות באותה לשון "מיתתי תהא כפרה על כל עונותי". חובת וידוי מדין הרוגי בית דין הורחבה כבר בגמרא שבת (לב ע"א) לחולה ש"נטה למות" – אם כי בריכוך ובהסתייגות מסוימת: במסכת שבת (לב ע"א) ישנו אזכור והדגשה של "תשובה ומעשים טובים" – וגם מסכת שמחות מקבלת עקרונית את ההרחבה הזאת של הרוגי בית דין לחולה הנוטה למות.³⁷ דמיון זה מבוסס על ההבנה הבסיסית, שכשם שהרוגי בית דין מוצאים כפרה על עוונותיהם, כך על כל אדם הנוטה למות לכפר על עוונותיו לפני מותו, "כִּי אָדָם אֵין צָדִיק בְּאָרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יִחָטָא" (קהלת ז', כ). הווידוי הוא חובה וזכות מיוחדת לאדם הנוטה למות, כדי שיוכל להיות "מְלִיץ יִשְׂרָאֵל" לעצמו (על פי הדרשה מאיוב ל"ג, כג), לכפר על עוונותיו עלי אדמות ולזכות ל"חלק לעולם הבא".

³¹ על שני היסודות והחוויות האלה בתהליך התשובה ראו פנחס פלאי, **על התשובה**, על פי הגר"ד סולובייציק, תשל"ה/1974.

³² ראו פירוש "יד פשוטה" להרב נחום אליעזר רבינוביץ על אתר.

³³ ראו הרב פנחס פלאי (הערה 31), ובמיוחד במאמרו של הרב פנחס פלאי שם "לדמותו של איש התשובה במחשבת הרב יוסף דוב הלוי סולובייציק" (שם עמ' 315-352).

³⁴ ראו הלכות תשובה, פרק א הלכה א; הלכות סנהדרין, פרק יג הלכה א.

³⁵ גם במקרא יש פרשיות רבות של מצוות וידוי בהקשרים שונים, שבהם האדם מטהר את עצמו לפני ה' בלי עונש מיתה.

³⁶ ראו רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ז הלכה ו: "גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה... התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאו לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד...".

³⁷ על עיבוד החומר מהמשנה במסכת סנהדרין, במסכת שבת ובמסכת שמחות ראו בניתוח למעלה ובסיכום בדף המקורות הגרפי.

המחבר הסתמך אפוא בפסיקתו על מסכת שבת (לב ע"א) ובתוך כך גם על המשנה במסכת סנהדרין ו, ב כמקור מחייב פורמלי למצוות וידוי לאדם ההולך למות, אך לא הכניס בה בשלב זה תכנים רוחניים ודתיים, והשמיט את האזכור של "תשובה ומעשים טובים" (שבת לב ע"א). הסוגיה במסכת שבת (לב ע"א) השמיטה כמה ניסוחים מהמשנה סנהדרין (ו, ב), כדי לרכז את ההשוואה של הנוטה למות להרוגי בית דין. רבי יוסף קארו החזיר את הניסוחים הללו מהמשנה לפסיקתו ב"שולחן ערוך", כיוון שלדעתו הוידוי של הרוגי בית דין הוא מודל מדויק לחולה הנוטה למות: "וכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא... ואם אינו יודע להתודות, אומרים לו: 'אמור מיתתי תהא כפרה על כל עונותי'..."³⁸ כפי שנראה בהמשך, בסעיף ב המחבר עוסק בתכנים הרוחניים של הוידוי בדברו על "סדר הוידוי" על פי משנת הרמב"ן ב"תורת האדם".³⁹

הרמב"ם חולק על התפיסה שכל אדם נמשל לפני פטירתו להרוגי בית דין. המקורות התלמודיים המחייבים לפי מחבר ה"שולחן ערוך" וידוי לחולה שנטה למות מדין הרוגי בית דין – לא התקבלו בפסיקת הרמב"ם להלכה.

3. "סדר וידוי לשכיב מרע" (סעיף ב)

א. "תורת האדם" של הרמב"ן כמקור לסעיף ב

סעיף ב מציג את התוכן והנוסח של הוידוי, ובניגוד לסעיף א, אין לו מקורות ברורים במשניות ובתלמודים. פסיקתו של רבי יוסף קארו (צפת, 1488-1575) בסעיף ב מבוססת כולה על החיבור "תורת האדם" של הרמב"ן (ספרד, 1194 – ארץ ישראל, 1270).

הרמב"ן, מגדולי פרשני התורה והתלמוד ופוסק הלכתי, עסק גם בקבלה ובתורת הנסתר,⁴⁰ והקטע הזה משקף נקודת מבט כפולה זו. הקטע ב"תורת האדם", המציע נוסח לוידוי של חולה הנוטה למות, משתלב היטב בתפיסת עולמו של הרמב"ן, ולשם כך יובאו להלן מספר מאפיינים ממשנתו ההלכתית והאמונית.

הרמב"ן התאפיין באמונה וביטחון עמוקים בה' ובגאולת ישראל הן במישור המחשבתי התאורטי והן במישור האישי. כך למשל, בוויכוח הדת המפורסם שלו בברצלונה מול מלך ספרד הצהיר על אמונתו האיתנה בגאולה העתידית של עם ישראל השרוי בגלות והדגיש שהמלכות תחזור לישראל לעתיד לבוא אף על פי שבזמן גלותם אין רמז לממשלת ישראל בעולם.⁴¹ בעקבות הוויכוח הני"ל נאלץ לברוח מספרד, והגיע לארץ הקודש. הוא מצא את ארץ ישראל שוממה, אך גם בכך הוא ראה "בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו... וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".⁴² דוגמאות אלה מלמדות שהרמב"ן ידע לזהות גם בזמן הסבל והמשבר את יד ה' הטובה, המבשרת את גאולת ה' כשכר וגמול לעתיד. כפי שנראה, משנתו האמונית בעתיד העולם על פי תורת הגמול

³⁸ ראו גם בדיון למטה ליד הערה 80.

³⁹ ראו המשך דיון למטה בסעיף "היחס בין סעיף א לסעיף ב".

⁴⁰ חביבה פדיה, הרמב"ן התעלות זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג; משה הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו.

⁴¹ ראו הרב חיים דוד שעוועל, כתבי רבינו משה בן נחמן, ירושלים תשכ"ד, חלק א, עמ' שד.

⁴² ראו פירוש רמב"ן על התורה לספר ויקרא כו, טז.

והשכר לצדיקים לצד תפיסתו האופטימית מתוך אמונה וביטחון בה' – משתקפות גם בתוספת המיוחדת שלו להלכות וידוי, שעליה מבוסס ישירות סעיף ב של ה"שולחן ערוך".

ה"טור", ובעקבותיו מחבר ה"שולחן ערוך", נעזרו בספר "תורת האדם" של הרמב"ן לאורך כמה סימנים המפרטים את דיני "ביקור חולים ורפואה ונוטה למות וגוסס" ודיני אבלות. ה"טור" אף מציין במפורש שפסיקותיו הן "קוצר דברים לספר 'תורת האדם' שחבר הרב הגדול הרמב"ן...".⁴³ עם זאת, המעיין בספר "תורת האדם" ייווכח, שחיבור מיוחד זה רחב ומקיף מאוד, הרבה מעבר לספר הלכתי מקובל: לאחר דיונים הלכתיים קלסיים על פי התלמוד והראשונים דן הרמב"ן ב"שער הגמול", שכלול בסוף ספרו "תורת האדם", בשאלות אמוניות ובכללן הישארות הנפש, תחיית המתים, גן עדן ועולם הבא הצפון לצדיקים על פי מעשיהם בעולם הזה.⁴⁴ הרמב"ן דן בהקשר זה גם בשאלת "צדיק ורע לו" שבספר איוב, ומצרף לכך שאלות מחשבתיות בעניין השכר והגמול לצדיקים.⁴⁵ גם השם "תורת האדם" מעיד, לפי מקורו המקראי, שיש לאדם חלק בעולם הבא הצפון לצדיקים, כדברי דוד לאחר הבטחות ה' אליו לעתיד: "וַתִּקְטָן עוֹד זֹאת בְּעֵינַיִךְ אֶ-דָּנִי ה' וַתִּדְבֶר גַּם אֶל בֵּית עֲבָדֶיךָ לְמַרְחֹק וְזֹאת תּוֹרַת הָאָדָם אֶ-דָּנִי ה'" (שמואל ב' ז', יט), דהיינו בטווח הארוך ("לְמַרְחֹק") יש לצדיקים שכר וגמול.⁴⁶

הרמב"ן דן גם בסוגיה של החטא הקדמון וחולק על תפיסה זו בפתיחת "שער הגמול", המנוסחת בלשון פיוטית:

תולדת האדם לחיות לעולם,
ומן החטא קדמוני ירדו לטבח כולם...⁴⁷
אל יפתוך פלוסופי היוונים והמתחכם בחכמתם
מאמצי כח הלבבות ומחזקי המחשבות...
מכחישים העתיד ומייאשים על העבר...⁴⁸

עקב כך על ישראל לחיות חיים הגונים בדרכי תשובה ומעשים טובים, ובזאת הם זוכים לחיי העולם הבא: "...וישראל חלקם בחיים שדבקים ביוצר הכל יתברך... על מעשים נאים וצדקה שעושים...".⁴⁹ על פי זה הרמב"ן חולק במפורש על אותה דעה במדרש בעניין החטא הקדמון, שלפיה

⁴³ "טור", יורה דעה, ריש סימן שלה.

⁴⁴ ראו **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), עמ' רסד-שלא. ראו שם במבוא ובמונוגרפיה של חיים דוב שעוועל, **רבנו משה בן-נחמן**, ירושלים תשל"ד, במיוחד בעמ' עט-פ.

⁴⁵ כנראה בעקבות דיון זה ב"תורת האדם" כתב הרמב"ן את פירושו על ספר איוב – ראו דברי הרב חיים דוב שעוועל במבוא שלו על "תורת האדם", **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), עמ' י.

⁴⁶ גם הפסוק הידוע בספר במדבר י"ט, יד רומז לתוכן הספר "תורת האדם": "זֹאת הַתּוֹרָה, אָדָם כִּי יָמוּת בְּאֵהָל כָּל הַבָּא אֶל הָאֵהָל וְכָל אֲשֶׁר בְּאֵהָל יִטְמָא שְׁבַעַת יָמִים". אך פסוק זה אינו מזכיר באופן מילולי את הכותרת "תורת האדם" וגם אינו מתייחס לחלק הצפון לצדיקים בעולם הבא, כמו הפסוק הנ"ל מספר שמואל.

⁴⁷ על פי ירמיהו מ"ח, טו.

⁴⁸ ראו **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), עמוד יא-טו.

⁴⁹ ראו **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), עמ' רסח.

כל אדם נענש בשל החטא הקדמון, וכל חייו ומותו הם בחטא, וכידוע תיאוריה זו התקבלה במסורת הנוצרית כעיקר האמונה.⁵⁰

כאמור, החיבור "תורת האדם" הוא שילוב ייחודי של מקורות הלכתיים עם שאלות יסוד של אמונה ומחשבה על פי המקרא וספרות חז"ל. מטבע הדברים חלקים אלה של "שער הגמול" אינם כלולים בדיונים ההלכתיים של ה"טור" והמחבר ב"שולחן ערוך". עם זאת, יש לבחון את המקורות ההלכתיים המובאים ב"שולחן ערוך" לפי הרוח והמגמה הכללית של חיבור "תורת האדם", דהיינו שילוב העולם המחשבתי עם הפסקים ההלכתיים, וניתוח סעיף ב בהמשך מבוסס על גישה זו.

ב. פירוש הנוסח של סעיף ב על פי משנת הרמב"ן

תורת האדם שער הסוף – ענין הוידוי

וסדר וידוי של שכיב מרע: כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה, 'מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי שרפואתי בידך ומיתתי בידך. יהי רצון מלפניך שתרפאני רפואה שלמה ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל עונותי וחטאים ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן, וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים'.⁵¹

מפרשים רבים של הרמב"ן הדגישו שיש לעיין ולדייק היטב בלשונו, וכך מעיד עליו רבי יצחק בן יעקב קנפנטון המכונה "הגאון מקסטיליה" (ספרד, 1360-1463): "ובחידושי הרמב"ן צריך אתה לעיין דק היטב ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו בענין שלא ישאר בו דבר מיותר אפילו אות אחת, כי כל דבריו הם במספר ובמשקל ובמדה".⁵² כלומר, יש לנתח ניתוח מדוקדק את דברי הרמב"ן בכדי לעמוד על המסרים הפנימיים הגלומים בהם. ניתוח דברי הרמב"ן ב"תורת האדם" לפי כלל זה יגלה את עולמו ואת המסרים של סעיף ב'.

המושגים בקטע הנ"ל מ"תורת האדם" לקוחים מעולמו של כהן גדול, הנכנס ביום הכיפורים לקודש הקודשים ומעתיר שם אל הקדוש ברוך הוא בעדו ובעד כל עם ישראל. כן נרמזות כאן לשונות מתפילות אמוראים לזכות בחלקם "בגן עדן" או "לעולם הבא הצפון לצדיקים". בעזרת הוידוי גם אדם הנוטה למות זוכה להתקדש ולהיטהר לפני ה' כדוגמת הכהן הגדול ביום הכיפורים.

⁵⁰ ראו בהקדמה ל"תורת האדם", **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), עמ' יב; "שער הגמול", עמ' רעד, עמ' שו. על המשמעות התאולוגית של דברי הרמב"ן ראו למטה בדיון.

⁵¹ ראו **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), חלק ב, עמ' מז.

⁵² רבי יצחק קנפנטון בספרו "דרכי הגמרא" (פרק ה', אות ז'). בדומה לכך מעיד גם רבי יוסף בן דוד אבן לב, המכונה מהר"י בן לב (תורכיה-קושטא, 1505-1580) על לשונו של הרמב"ן בחידושו: "...כי בהיות אבותינו במלכות ספרד אותם המעיינים אריות שבחבורה הונו נפקין זיקוקין דינר מפומיהו באותם החדושים מהרמב"ן כי דבריו זלה"ה הם כתובים וחתומים ודולה מים הוא מבורות עמוקים... גם מהארי הגדול הרב הקדוש הרמב"ן ז"ל ירדו מעט דבש מחדושי המתוקים והעמוקים ויאורו עיניהם כי יראו מראות אלקים" ("שו"ת מהר"י בן לב", חלק ג, סימן נו). תודתי לרב יהונתן אליאב (אלון שבות) שהפנה אותי למקורות אלה. ראו גם בשו"ת "עטרת פז", חלק א, כרך א, אורח חיים, סימן י.

את הדמיון בין קרבת ה' בגן עדן לקרבתו במקדש מסביר הרמב"ן כבר בפירושו על התורה על דרך הסוד. האדם הנוטה למות שואף לזכות למות "מות יְשָׁרִים" (במדבר כ"ג, ז) ולנחול חיי גן עדן.⁵³ החולה הנוטה למות שמתוודה בנוסח דבריו של הכהן הגדול ביום הכיפורים נכנס מבחינה רעיונית כביכול לקודש הקודשים, הנמשל במשנת הרמב"ן לגן עדן ולמקום גילוי השכינה. נציין כאן במעין פירוש לסעיף ב את המקבילות והמקורות של ניסוחיו המיוחדים של הרמב"ן, שאליהם הוא רומז במצוות וידוי של החולה הנוטה למות:

"סדר וידוי של שכיב מרע: כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה"

לפי דברי הרמב"ן סדר וידוי של שכיב מרע הוא קבלה "מחסידים ואנשי מעשה": נוסח זה מופיע במשנה ובתלמוד רק כשמסופר על "חסידים ואנשי מעשה" בשמחת בית השואבה, כשהם מתבוננים לאחור בחייהם והרהורי תשובה בלבם:

משנה סוכה ה, ד: חסידים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות של אור שבידיהן ואומרים לפניהן דברי שירות ותושבחות...

בבלי סוכה נג ע"א: תנו רבנן: יש מהן אומרים אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו – אלו חסידים ואנשי מעשה, ויש מהן אומרים אשרי זקנותנו שכפרה את ילדותנו – אלו בעלי תשובה. אלו ואלו אומרים אשרי מי שלא חטא, ומי שחטא ישוב וימחול לו.⁵⁴

"חסידים ואנשי מעשה" שמחים בשמחת בית השואבה בהתבוננם לאחור בחייהם מתוך תחושה של "אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו". בדומה לכך, גם מבחינתם אנשים מסוג זה, בסדר וידוי של שכיב מרע המיתה אינה כפרת עוונות על פי המודל של הרוגי בית דין המומתים בחטאם, אלא חוויה של התבוננות לאחור בחייהם על פי המודל של "חסידים ואנשי מעשה" בשמחת בית השואבה, התבוננות המכינה אותם לקראת חלקם "בגן עדן" ובעולם הבא "הצפון לצדיקים".

"מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי..."

לפי הכלל הנ"ל שיש "לעייין דק היטב [בלשונו של הרמב"ן] ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו" מסתבר שלרמב"ן הייתה כוונה ברורה בבחירת הנוסח לפתיחת הוידוי בלשון "מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי...", המופיע בספרות התלמוד דווקא בהקשרים הבאים:

⁵³ ב"שער הגמול" של "תורת האדם" ניתן למצוא דוגמאות רבות לכך, וכמו כן גם בפירושי הרמב"ן על התורה, ואציין כאן רק כמה דוגמאות, אשר תומכות בניתוח הנ"ל:

- "ואמר יְתַמַּת נְפִשֵׁי מוֹת יְשָׁרִים וְתִהְיֶי אַחֲרֵיתֵי כְּמַהוּ (במדבר כ"ג, ז) – לומר שהן נוחלי גן עדן, כי אחרית האדם המות, על כן יבקש שימות מות ישרים, הם ישראל הנקראים ישורון שיבלו ימייהם בטוב, ותהי אחריתי כמוהו, כישראל אשר חלקם בחיים ואינם בני גיהנם ואבדון... ואחריתנו טובה בדרך ישר" (פירוש הרמב"ן שם), דהיינו מות ישרים פירושו שאיפת כל אדם לנחול גן עדן.

- "כל אלה דברים כפולים, הגלוי והחתום בהם אמת... רמזו כי הקרבנות יצמיחו ויגדלו בעץ החיים ועץ הדעת וכל עצי גן עדן, והם העבודה והשמירה בהם" (רמב"ן בפירושו על בראשית ג', כב). עבודת הקרבנות קשורה לעבודה בגן עדן, ואכן קול ה' ש"מתהלך בגן עדן" (בראשית ג', ח) הוא מקום גילוי השכינה כמו במקדש "והתהלכתי בתוכם" (ויקרא כ"ו, יב) (רמב"ן בפירושו על בראשית ג', ח; ויקרא כ"ו, יב, ועוד).

⁵⁴ ראו גם תוספתא סוכה פרק ד הלכה ב, ובפירוש "תוספתא כפשוטה" שם.

- חז"ל קבעו תפילה בכניסה וביציאה מבית המדרש: "ביציאתנו מהו אומר? מודה אני לפניך ה' א-להי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים – אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים – אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים – אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת",⁵⁵ "אני עמל לירש גן עדן והן עמלין לבאר שחת...".⁵⁶
- מי שנכנס לכרך ויוצא לשלום אומר: "מודה אני לפניך ה' א-להי שהוצאתני מכרך זה לשלום, וכשם שהוצאתני לשלום כך תוליכני לשלום, ותסמכני לשלום, ותצעידני לשלום, ותצילני מכף כל אויב ואורב בדרך".⁵⁷

כשם שאדם היוצא מבית המדרש מודה לה' על חלקו שזכה לו עד כה ומתפלל שיזכה גם בהמשך לחיי העולם הבא ולגן עדן, וכשם שהיוצא מכרך מתפלל מעין תפילת הדרך – כך גם בנוסח הווידוי של הרמב"ן האדם מודה לה' בתפילתו האחרונה בעולם הזה על מה שלמד במשך חייו לקראת כניסתו לגן עדן ולעולם הבא הצפון לצדיקים.⁵⁸

"על כל חטאים ועונות ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך"

נוסח זה לקוח מהמשנה במסכת יומא ג, ח-ט מנוסח הווידוי של הכהן הגדול ביום הכיפורים: "וסומך שתי ידיו עליו ומתודה וכך היה אומר 'אנא השם עויתי פשעתי חטאתי לפניך אני וביתי אנא השם כפר נא לעונות ולפשעים ולחטאים שעויתי ושפשעתי ושחטאתי לפניך אני וביתי ככתוב בתורת משה עבדך: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יִכַּפֵּר עֲלֵיכֶם וְגו' (ויקרא ט"ז, ל)". לשיטת הרמב"ן, חולה הנוטה למות דומה לא רק להרוגי בית דין המומתים בעוונותיהם אלא אף נמשל במעמד זה לכהן הגדול ביום הכיפורים. על פי הדמיון בין הנוסחים,⁵⁹ רבי יוסף קארו מוסיף לאחר ציטוטו את דברי הרמב"ן הנ"ל את התוספת הבאה על פי דברי ה"כלבו" (סימן קיג): "ואם רוצה להאריך כוידוי יו"כ, הרשות בידו". אם כן, האדם המתוודה לפני מותו יוצר בכך את האווירה של כהן גדול ביום הכיפורים, כאשר עם ישראל מיטהר לפני ה'.

"ותן חלקי בגן עדן"

הנוסח לקוח מתפילת רבי אלעזר ומתאים היטב לרוח הדברים של תפילת וידוי: "רבי אלעזר בתר דמסיים צלותיה אמר הכי: יהי רצון מלפניך ה' א-להינו שתשכן בפורינו ואהבה ואחווה ושלוש וריעות ותרבה גבולנו בתלמידים ותצליח סופנו אחרית ותקוה ותשים חלקנו בגן עדן ותקנו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך ונשכים ונמצא יחול לבבנו ליראה את שמך ותבא לפניך קורת נפשנו לטובה" (ברכות טז ע"ב). ב"שער הגמול" הרמב"ן מרבה לדבר על גן עדן השמור לצדיקים, הוא עולם הנשמות על פי מקומות רבים באגדה, שהרי מיד לאחר מיתתו בא לאדם "העונג והנועם שקרינו אנחנו אותו גן

⁵⁵ בבלי ברכות כח ע"ב.

⁵⁶ במקבילה בירושלמי ברכות פרק ד הלכה ב.

⁵⁷ בבבלי ברכות ס ע"א, ובמקביל בתוספתא ברכות פרק ו הלכה טו.

⁵⁸ ראו יצחק היינמן "דפוסי הברכות הליטורגית והתהוותם" בתוך ספרו "התפילה בתקופת התנאים והאמוראים", ירושלים, הוצאת מאגנס, עמ' 52-66.

⁵⁹ יש לכך רמזים במקרא ובמשנה, כפי שמפורט למעלה (ליד הערה 12) ולמטה (ליד הערה ואילך 66).

עדן". על פי אגדות אלה פוסק הרמב"ן הלכה למעשה שהחולה הנוטה למות צריך להיערך בסדר וידוי שלו לקראת חלקו בגן עדן.⁶⁰ משנתו של הרמב"ן באגדה ב"שער הגמול" באה בכך לידי ביטוי הלכה למעשה בהלכות וידוי.

"וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים"

מכתבי הרמב"ן מוכר המושג של השכר והעונג "הצפון לצדיקים" לעתיד לבוא,⁶¹ המבוסס על הדרשה של הפסוק "מָה רַב טוֹבָךָ אֲשֶׁר צָפַנְתָּ לִירְאֵיךָ פְּעֻלָּתְךָ לַחֲסִים בָּךְ נֶגְדַד בְּנֵי אָדָם" (תהלים ל"א, כ). גם במסכת סוטה (לא ע"א) פסוק זה מאפיין את הצדיקים הגמורים, ובדומה לכך גם במסכת שמחות דרבי חייה (פרק ג הלכה ז) נדרש הפסוק דווקא בהקשר של החולה הנוטה למות על "מתן שכרן של צדיקים".⁶² בהתבסס על מקורות אלו הוסיף הרמב"ן על המקור הבסיסי והידוע בתלמוד (בשבת לב ע"א על פי המשנה בסנהדרין ו, ב) "...כל המתודה יש לו חלק לעולם הבא", את המושג "עולם הבא הצפון לצדיקים". הרמב"ן מדגיש דווקא את החלק ב"גן עדן" ואת "העולם הבא הצפון לצדיקים", כי מעבר לכפרת עוונות בזמן המיתה (סעיף א) הרמב"ן רואה בווידי הזדמנות נאותה להתכונן לחיי הנצח של גן עדן ועולם הבא הצפון לצדיקים.⁶³

סיכום: עולמו של סעיף ב

לפי סעיף ב מתוודה החולה הנוטה למות בלשונו של הכהן הגדול ביום הכיפורים בהביאו את קרבנות יום הכיפורים, המיועדים לכפר על חטאיהם, עוונותיהם ופשעיהם של בני ישראל, הבאים להיטהר לפני ה' ביום הקדוש. האדם מתכונן בכך לחלקו בגן עדן ו"לעולם הבא הצפון לצדיקים" כדוגמת "חסידים ואנשי מעשה" המתבוננים מתוך שמחה וקדושה לאחור בחייהם. ערב פטירתו החולה הנוטה למות מתכונן בעזרת הווידי לקראת העולם הבא: "העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא, התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין" (משנה אבות ד, טז). לפי הזוהר (פרשת נח, דף נח עמוד א), המוות מוגדר כשלב מעבר, שבו האדם "פושט בגד ולובש בגדים אחרים", וייתכן שתפיסת הרמב"ן בעניין וידוי החולה הנוטה למות גובשה על פי מקורות אלו וקיבלה ביטוי ב"שער הגמול".

⁶⁰ שבעים ושתיים פעמים מופיע המושג "גן עדן" ב"שער הגמול", ואציין כאן כמה מקורות כדי להמחיש שמושג זה הוא יסוד ב"תורת האדם" של הרמב"ן: "...ובאגדה של ואלה שמות רבה (פ"ב ב') אמרו מי שהוא משמר את התורה הרי גן עדן לפניו..."; "...אמרו בירושלמי במסכת פאה (פ"א ה"א) רובו זכויות יורש גן עדן..."; "...שפטירתן של צדיקים מעולם הזה לגן עדן הוא..."; "...נמצינו למדין ששכר האדם לאחר המיתה הוא בגן עדן..."; "...הרי שלאחר פטירתן של צדיקים אומרים עליהם שהם מזומנים לחיי העולם הבא שהוא לשון עתיד להם, הא למדת שפטירתן מן העולם הזה לגן עדן היא שהוא עולם הנשמות..."; "...ונחזור בקצרה כי שכר הנפשות וקיומם בעולם הנשמות נקרא לרבותינו גן עדן...". ועוד.

⁶¹ ראו רמב"ן על התורה: "למען תחיה – לעולם הבא... והוא האור הגדול הצפון לצדיקים לעתיד לבא, והוא עוזו של הקב"ה... (דברים ט"ז, כ); "...וזה קראו 'עדן' לפי שמשם השקאה יוצאה ליגן... ואלו הענינים לתכלית השלמות כשמקבלים זה את זה הוא העונג הצפון לצדיקים הרמוז בפסוק הזה, והוא אחד מפירושי השכר..." ("האמונה והבטחון" לרמב"ן, פרק ט).

⁶² ראו גם מדרש תנחומא (פרשת ויקרא סימן ח): "...שהצדיקים כשיוצאים מעולם הזה מיד עולים ועומדים במעלה זו שנאמר 'מָה רַב טוֹבָךָ אֲשֶׁר צָפַנְתָּ לִירְאֵיךָ פְּעֻלָּתְךָ לַחֲסִים בָּךְ...' (תהלים ל"א, כ)".

⁶³ גם המושג "עולם הבא הצפון לצדיקים" בסעיף ב מבוסס כולו על מדרשי ואגדות חז"ל, המובאים ב"שער הגמול" של הרמב"ן: "... הצדיקים גמורים אוכלין בעולם הזה ונוחלין העולם הבא שנאמר 'לְהַנְחִיל אֶהְבִּי יֵשׁ וְאַצְרְתִּיהֶם אֲמַלְא' (משלי ח', כא)...". ועוד רבים.

בפסיקת ההלכה למעשה מסתמך רבי יוסף קארו בשני הסעיפים של סימן זה על דברי הרמב"ן ב"תורת האדם". המחבר מאמץ את המקורות התלמודיים הפורמליים לחובת וידוי וגם את "סדר וידוי" לפי הצעת הרמב"ן על פי "חסידיים ואנשי מעשה" ומזמין להאריך כוידוי של יום כיפור, אבל מטבע הדברים, מכיוון שמדובר בטקסט הלכתי, המחבר אינו מפרט בפסיקתו את התכנים של המדרש על תורת גן עדן ועולם הבא הצפון לצדיקים, כפי שהרמב"ן עושה באריכות ב"שער הגמול".

4. היחס בין סעיף א לסעיף ב

במבט שטחי ראשוני ייתכן שסעיף א מדבר על "הנוטה למות", שכבר אינו יכול לדבר ולפרט את חטאיו, ולכן הווידוי שלו קצר ביותר. בסעיף ב לעומת זאת מדובר ב"שכיב מרע", דהיינו חולה שנפל למשכב שעדיין יכול לפרט את "סדר וידוי". לפי זה ההבדל בין שני הסעיפים אינו עקרוני, אלא מתייחס לכאורה לשני מצבים שונים.

ואולם, עיון מעמיק במקורות מלמד שהסבר זה אינו ממצה, שכן המקורות והדגשים של כל סעיף שונים: בסעיף א מפורט החיוב הפורמלי של מצוות וידוי הנדרשת מהרוגי בית דין על פי היסוד "כִּי אָדָם אֵין צָדִיק בְּאָרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יִחַטָּא" (קהלת ז', כ). על האדם להיטהר מעוונותיו בעולם הזה אפילו שעה אחת לפני פטירתו; ואם קשה לו להתוודות בפיו – מספיק שיתוודה בלבו, כי לתוכן הווידוי אין חשיבות בשלב זה. סעיף זה מעוגן היטב בסוגיות תלמודיות ובספרות הפוסקים כפי שהוצג למעלה. בניגוד לכך שומעים בסעיף ב את הגיגי לבו של האדם המתכוון בעזרת הווידוי לקראת "חלקו בגן עדן" ובעולם הבא "הצפון לצדיקים" כדוגמת הכהן הגדול ביום הכיפורים. לסעיף זה אין מקורות ישירים בתלמוד, אלא הוא מבוסס, לפי מסורת הרמב"ן, על מנהגם של "חסידיים ואנשי מעשה" שביקשו להעמיק את חוויית הווידוי ולתת לה משמעות רוחנית ודתית כהכנה לשלב עתידי ב"חיים", דהיינו חיי "גן עדן" ו"העולם הבא הצפון לצדיקים". סעיף ב כולו מבוסס על ספר "תורת האדם", הדרן באגדות ובמדרשים העוסקים בעולם הבא ובעולם הנשמות, ועל פיו מנוסח סדר הווידוי לחולה הנוטה למות.

לסיכום: מבחינה הלכתית פורמלית חובת הווידוי באה לכפר על עוונות העבר והיא מבוססת על דינם של הרוגי בית דין (סעיף א), אבל בתוך כך היא גם מביאה את האדם לידי הרהורים אמוניים אשר מכינים אותו לקראת עתידו בגן עדן וכניסתו ל"עולם הבא הצפון לצדיקים" (סעיף ב).

5. תפילת וידוי בסידור – המקור וההשתלשלות

ו. מצוות וידוי במקרא, בתלמוד ובסידור

יסודה של מצוות וידוי בתורה הוא בקרבנות אשם וחטאת (ראו למעלה), אך כבר במקרא הווידוי מיושם גם בהקשרים אחרים:⁶⁴ לאחר תיאור עונש הגלות בפרשת התוכחה מתוודים בני ישראל על עוונותיהם שגרמו לגלות (ויקרא כ"ו, מ),⁶⁵ וגם דניאל (ט', ד) ונחמיה (ט', ב) מתוודים ומתפללים על פי עיקרון זה לה' עוד בהיותם בחוץ לארץ.

כשם שהכהן הגדול מתוודה ביום הכיפורים (יומא לו ע"ב), כך חלה מצוות וידוי ביום הכיפורים על כל אדם (יומא פז ע"ב). נוסף על כך, הווידוי של רב המנונא (המאה השלישית) ביום הכיפורים

⁶⁴ ראו למעלה בסעיף ג, "מצוות וידוי בקרבנות – המקור בתורה למצוות תשובה ושיטת הרמב"ם".

⁶⁵ יש לשים לב שהמקרא משתמש באותו ניסוח "והתוודו" כמו בקרבן אשם בספר במדבר ה', ו, ללמדנו שמצוות הווידוי בקרבן מתרחבת גם להקשרים אחרים; ראו למעלה בהערה 28.

(יומא פז ע"ב) זהה לתפילת רבא (280-352) בסוף תפילתו היומיומית (ברכות יז ע"א).⁶⁶ בשני המקורות הללו מפנה התלמוד לסוגיה המקבילה, כדי ללמדנו שמצוות וידוי אינה מוגבלת ליום הכיפורים בלבד אלא מורחבת ומיושמת גם בחיי היומיום. לפי הירושלמי, הניעור משנתו אומר נוסח מקוצר של וידוי.⁶⁷ כנראה בעקבות כך תיקנו המקובלים להתוודות בכל לילה קודם השינה ולומר "אשמנו בגדנו..."⁶⁸. על פי זה אכן נכנס נוסח תפילת וידוי של רבי יוחנן ביומא פז ע"ב גם לסידור התפילה של כל יום: "רבון העולמים..."⁶⁹. יתרה מזאת, בנוסח ספרד⁷⁰ תפילת וידוי מופיעה בתפילה היומיומית לאחר תפילת תחנון בשחרית: הוידוי כולל את הנוסח "אבל אנחנו (ואבותינו) חטאנו" על פי נוסח הוידוי לכל אדם ביום הכיפורים (יומא פז ע"ב),⁷¹ תפילת "אשמנו, בגדנו..."⁷², ולבסוף גם י"ג מידות (שמות ל"ד, ז), דהיינו המרכיבים המרכזיים של וידוי במקרא לאחר חטא העגל. נוסח התפילות אכן מזכיר ישירות את קרבן חטאת ("אבל אנחנו – ואבותינו – חטאנו") וקרבן אשם ("אשמנו בגדנו"), וגם את מזמור ו'.⁷³ עם זאת יש לציין, שלפי פוסקים רבים מוטב שלא להרבות באמירת וידויים בכל יום, כי אין מכוונים בהם כראוי.⁷⁴

מצוות וידוי הכללית של קרבן אשם וחטאת מוצאת את ביטוייה בנוסח שאומר הכהן הגדול ביום הכיפורים ומשם עוברת לתפילות כל אדם ביום כיפור ובכל יום, כדי ללמדנו שעל האדם לחיות תמיד מתוך בקשת כפרה ומחילה על חטאיו – בבחינת "בְּכָל יַתְּיָוִי בְּגִדְיָךְ לְבָנִים" (קהלת ט', ח), דהיינו "התקן עצמך בכל שעה במעשה טוב שאם תמות היום תכנס בשלום" (רש"י שם).⁷⁵

השתלשלות תפילת וידוי מעולם המקדש והקרבות עד לתפילות החול, ומתפילת הכהן הגדול ביום הכיפורים עד הזמן שלפני הפטירה, היא עדות להחדרת מצוות תשובה לכל תחומי החיים ולשלבם השונים בחיי האדם, ובכך מתבטא בה מעין תהליך של תיקון המביא לידי בריאות פסיכולוגית בדרך מעשית, "הלכה למעשה", בחיי האדם כולם.⁷⁶

66 ראו בפירושו של הרב אברהם יצחק קוק "עין איה" על מסכת ברכות י"ז ע"א.

67 ירושלמי ברכות פרק ד הלכה ב: "הנוער משנתו צריך לומר ברוך אתה ה' מחיה המתים רבוננו חטאתי לך..."

68 ראו אליה רבה, סימן רלט ס"ק ג, בשם שלי"ה, וזוהר פרשת צו, כט ע"ב, שצריך להתוודות בכל לילה בכמה מיני וידויים. למקורות נוספים ראו **אנציקלופדיה תלמודית**, ערך *וידוי, כרך יא, טור תמט.

69 ראו יומא פז ע"ב: "מאי אמר? רבי יוחנן אמר: רבון העולמים", רש"י מסביר: "כי לא על צדקותינו וכו'...", והמאירי (שם) מוסיף: "...ורבון העולמים שאנו נוהגים בה בכל יום..."

70 ראו "בית יוסף", אורח חיים, סימן קלד, ובדברי בעל "ערוך השולחן" שם.

71 בתלמוד מופיע הנוסח "אבל אנחנו חטאנו", אך בסידור הוסיפו "אבל אנחנו **ואבותינו** חטאנו", וייתכן שהתוספת מוסברת על פי לשון המקרא: "וְהִתְוַדוּ אֶת עֲוֹנֵם וְאֶת עֲוֹן אֲבֹתָם..." (ויקרא כ"ו, מ), ראו **אנציקלופדיה תלמודית** כרך י"א, *וידוי, תטור תלז, הערה 324.

72 נוסח זה מופיע לראשונה בסדר רב עמרם גאון, ב"סדר שני וחמישי" וגם בתפילות של יום הכיפורים.

73 ויש לשים לב לתופעה מעניינת: לתפילת תחנון עם וידוי ונפילת אפיים הוכנס מזמור ו', הכולל איזכור יום המוות על ערש דווי, ובמקביל תיקנו לחולה הנוטה למות השוכב על ערש דווי את תפילת וידוי; בזמן וידוי מזכירים את יום המיתה, וביום המיתה מזכירים וידוי (מפי הרב יעקב מדן).

74 ראו **שדי חמד** (הערה 4), סעיף ב.

75 גישה זו מתאימה לשיטת הרמב"ם, המוצגת למעלה.

76 רבות נכתב על psychological well-being, mental hygiene, וכדומה, ואכמ"ל. על המשמעות הפסיכולוגית של הוידוי – ראו Sharon Hymer, "Therapeutic and Redemptive Aspects of Religious Confession", *Journal of Religion and Health*, 34, 1 (1995), pp. 41-54; Sharon Hymer, "The Therapeutic Nature of Confessions", *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 13, 2 (1982), pp. 129-143.

6. סיכום ודיון

במאמר זה ניסיתי להציג את המקורות של מצוות וידוי לחולה הנוטה למות על פי פסיקת רבי יוסף קארו ב"שולחן ערוך" (יורה דעה, סימן שלח), ואת המתח הקיים בין שני הסעיפים ב"שולחן ערוך". מעיון מעמיק במקורות של שני הסעיפים במקרא, במשנה, בתלמוד ובדברי הראשונים אפשר לזהות "עולמות" ומסרים שונים של מצוות וידוי, הנותנים משמעויות שונות לא רק למעמדו של האדם ערב פטירתו, אלא לחיי האדם בכלל:

- האדם חוטא לאורך כל חייו, ולכן ניתנת לו רגע לפני פטירתו הזדמנות אחרונה להתוודות על עוונותיו – כדוגמת הרוגי בית דין החייבים להתוודות על עוונותיהם ומשמים במובן זה אב-טיפוס לכל חולה הנוטה למות (סעיף א). התלמוד – ובעקבותיו הפסיקה ההלכתית של ה"טור" וה"מחבר" על פי הרמב"ן – מקפיד שאדם יתוודה בסוף חייו, כדי למות זכאי ולא חייב. כך מכפרת לו המיתה על כל עוונותיו.⁷⁷

- האדם הנוטה למות מתעלה ומתקדש לפני פטירתו מחטאיו, פשעיו ועוונותיו בלשונו של הכהן הגדול בבית המקדש ביום הכיפורים, כדי להתקרב ולהיטהר לפני בוראו, וכך מתכוון לחלקו ב"גן עדן" ולעולם הבא "הצפון לצדיקים" (סעיף ב). החוגים של "חסידים ואנשי מעשה", המוזכרים במסורת הרמב"ן, מתקרבים בזמן מיתתם לקדוש ברוך הוא, ככהן הגדול ביום הכיפורים. האדם הנוטה למות מתכוון לעולם הבא ולגן עדן מתוך תחושת קדושה וטהרה של הכהן הגדול ביום הכיפורים וברגשי שמחה של "חסידים ואנשי מעשה" בשמחת בית השואבה במקדש, המתבוננים בחייהם מתוך שמחה.

לפי ניתוח שני הסעיפים על פי מקורותיהם משתקפות כאן שתי תפיסות עולם פילוסופיות וקיומיות שונות ואף מנוגדות: לפי סעיף א האדם דומה במותו ובחייו להרוגי בית דין, ומיתתו היא כפרה על עוונותיו. ככלי מלא בושח וכלימה הוא עומד מחוסר כפרה לפני ה', ורק מיתתו מכפרת על עוונותיו.⁷⁸ לעומת זאת בסעיף ב נשמעת נימה של שמחה לקראת השלב הבא לאחר המוות, דהיינו החלק בגן עדן ובעולם הבא הצפון לצדיקים כחיי הנצח של הנשמות. האדם מסיים את חייו עלי אדמות בטהרה ובקדושה, וזוכה עתה לחלקו בעולם הבא.

יתרה מזאת, ההלכה והאגדה משתלבות כאן באופן הרמוני ומושלם: בשעה שסעיף א קובע להלכה את חובת הווידוי הפורמלית כמעשה המתבקש בשעה שהאדם נוטה למות, סעיף ב נותן משמעות פנימית למעשה זה במישור החווייתי והקיומי, ובכך משלימים הסעיפים זה את זה.⁷⁹ כך, החובה

⁷⁷ ראו למעלה בהערה 21.

⁷⁸ ראו למשל תפילתו של רבא, המייצג תפיסה זו: "א-להי, עד שלא נוצרתי איני כדאי ועכשיו שנוצרתי כאלו לא נוצרתי, עפר אני בחיי, קל וחומר במיתתי, הרי אני לפניך ככלי מלא בושח וכלימה, יהי רצון מלפניך ה' א-להי שלא אחטא עוד, ומה שחטאתי לפניך מרק ברחמיך הרבים אבל לא על ידי יסורין וחלאים רעים" (ברכות יז ע"א).

⁷⁹ הגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל הדגיש את השילוב של הקיום המעשי של ההלכה עם החוויה הרגשית והקיומית. ראו על התשובה, עמ' 37-45; עבודה שבלב, עמ' 27-34, 39-44, 95-110; שיעורים לזכר אבא מרי, חלק א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 40-49, 69-90, 191-199; "פליטת סופריהם" בתוך דברי הגות והערכה, עמ' 137-140; מן הסערה, עמ' 51-78; וביקשתם משם, עמ' 209-212 (הערת שוליים 19); "בסוד שיח השופר", בתוך ימי זיכרון, עמ' 137-152; אדם וביתו, עמ' 145-174, ועוד. אני מודה לרב ראובן ציגלר (אלון שבות) על הפניות אלה.

ההלכתית והמעשית להתוודות מוליכה את האדם מכפרת עוונות לעולמות נשגבים של גן עדן ועולם הבא הצפון לצדיקים.

הסוגיה בשבת (לב ע"א) רואה במצוות וידוי חובה והזדמנות מעשית דווקא לחולה הנוטה למות "לְהַגִּיד לְאָדָם יְשָׁרוֹ" (איוב ל"ג, כג) על "אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱ-לֹהִים אֶת הָאָדָם יְשָׁר" (קהלת ז', כט). ברם, מהניתוח עלה כי הסוגיה זו פורשה על ידי הראשונים "הלכה למעשה" בשלוש דרכים שונות על פי תפיסות פילוסופיות שונות:

- כהרחבה של הסוגיה העוסקת בהרוגי בית דין (משנה סנהדרין ו, ב) גם החולה הנוטה למות חייב להתוודות על עוונותיו, ואכן הסוגיה בשבת (לב ע"א) ומסכת שמחות סוברות כך, אם כי יש ביניהן שינויים והבדלים משמעותיים. **רבי יוסף קארו** קיבל בסעיף א עקרונית את הסוגיה בשבת (לב ע"א) הלכה למעשה ואף נעזר ישירות בניסוחים מהמשנה בסנהדרין ו, ב, אשר כבר הושמטו מהסוגיה בשבת (לב ע"א).⁸⁰
- **הרמב"ם** דחה את הסוגיה בשבת (לב ע"א) לחלוטין, משום שלשיטתו מצוות תשובה ועמה מצוות וידוי חלות תמיד על האדם אם חטא בכל מצוות עשה או לא תעשה (ראש הלכות תשובה). לדעתו, מעמד פטירתו של החולה הנוטה למות אינו מחייב את האדם להתוודות יותר מאשר כל הזדמנות אחרת בחייו שבה האדם חייב להתוודות על חטאיו, ולכן הרמב"ם לא קיבל את הסוגיה בשבת (לב ע"א) בפסיקתו להלכה.
- **הרמב"ן** קיבל את הסוגיה התלמודית בשבת (לב ע"א) ובמסכת שמחות כחיוב הלכתי להתוודות, אך הוסיף לווידוי תוכן ומשמעות חדשים שעניינם ההכנה לקראת העולם הבא הצפון לצדיקים ולגן עדן על פי "שער הגמול" ב"תורת האדם", וגם רבי יוסף קארו אימץ תוספת פילוסופית זו של הרמב"ן בסעיף ב.

רבי יוסף קארו קובע לפי ניתוח זה בסימן קצר זה הלכה למעשה מסר פילוסופי וקיומי לאדם באשר הוא אדם על פי "תורת האדם" של הרמב"ן. ניתוח קפדני של המקורות ההלכתיים ושל ההבדלים הדקים מגלה לא רק את פרטי ההלכה המעשיים אלא גם את משמעותם הפילוסופית.⁸¹ ההלכה מוגדרת כביטוי מעשי של דבר ה', אך משולב בו גם מרכיב מחשבתי, כפי שעולה מהשוואת פירושיהם של התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי לפסוק "כִּי יִפְּלֵא מִמֶּךָ דָּבָר לְמִשְׁפָּט..." (בדברים י"ז, ח): "דָּבָר – זו הלכה" (בבלי סנהדרין פז ע"א) וכנגד זה "דָּבָר – זו אגדה" (ירושלמי סנהדרין פי"א ה"ד).⁸² דבר ה' מקבל לפי זה הן ביטוי מעשי ("זו הלכה") והן משמעות רעיונית ("זו אגדה"),⁸³ חז"ל הבחינו אפוא ששני המרכיבים קיימים במקביל בדבר ה'. עקב כך החיפוש אחר השילוב של עולם ההלכה המעשי עם הבנת המשמעות הפילוסופית מתבקש, כדי להבין את "דבר" ה' על בוריו. ואכן, בהלכות וידוי משתקפים בסימן הקצר הזה ב"שולחן ערוך" שני המרכיבים של ההלכה

⁸⁰ ראו למעלה ליד הערה 38.

⁸¹ כדוגמה מרשימה לכך עמדה לפניי עבודתו של Isadore Yitzchak Twersky, "Some non-halakhic aspects of the Mishneh Torah", in Alexander Altman (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, MA 1967, pp. 95-118. ראו גם באתר www.tefilah.org במדור על שחרית, בשיעור "לעולם ישלש אדם".

⁸² ראו דיון על כך בדברי מרן אברהם יצחק הכהן קוק **באגרות הראי"ה**, ק"ג; ראו גם יובל שרלו, **תורת ארץ ישראל לאור משנת הראי"ה**, ישיבת הגולן תשנ"ח.

⁸³ ראו גם נחמן ביאליק "הלכה ואגדה" 1917.

המעשית יחד עם המשמעות המחשבתית, בדרך שיכולה לעניות דעתי לשמש הדגמה מרשימה של המושג "פילוסופיה של ההלכה".

תפיסה בסיסית זו של הלכות וידוי בהלכה שונה לחלוטין **מתפיסת הנצרות**, לפיה האדם נולד וחי כל חייו בצל החטא הקדמון של אדם הראשון, ועקב כך גם מותו מתחייב ומתפרש כעונש על חטאיו. רק גורם חייוני (ישו) או עינויים ועונשים ובכללם מיתה בייסורים יכולים להביא לאדם החוטא מעצם יצירתו את הגאולה המטהרת.⁸⁴ לעומת זאת, לפי היהדות האדם מטהר ומקדש את עצמו לאורך כל חייו על ידי קיום מצוות ומעשים טובים.⁸⁵ היכולת הזאת לחיות בטהרה מגיעה לשיאה בשעת פטירתו של האדם, שכן מצוות וידוי לחולה הנוטה למות, על פי הסוגיה בשבת (לב ע"א), מאפשרת לאדם לטהר ולזכות את עצמו על פי הפסוק "לְהַגִּיד לְאָדָם יִשְׂרָאֵל: וַיִּחַנְנוּ וַיֵּאמְרוּ פְדֵעָהוּ מִרְדַּת שְׁחַת מְצַאֲתֵי כְפָר" (איוב ל"ג, כג-כד). הרמב"ן, שהכיר את ההבדלים בין תורת ישראל לנצרות על בוריים,⁸⁶ אכן מזכיר במפורש ב"תורת האדם" את ה"חטא הקדמוני" ודוחה תפיסה זו לחלוטין מתורת ישראל. הוא מדגיש שבזכות הוידוי החולה הנוטה למות יכול להכין את עצמו לגן עדן ולעולם הבא הצפון לצדיקים.⁸⁷

בימינו מתים מרבית בני האדם בבתי חולים, שבהם, מטבע הדברים, מתמקדים הרופאים והצוות המטפל בטיפול הרפואי בלבד. עם זאת, בדורות האחרונים אנו עדים להתעניינות הולכת וגוברת בעולמו הפסיכולוגי והרוחני של החולה הסופני. הטיפול בחולה הנוטה למות מציב אתגר מיוחד בפני הרופאים והפסיכולוגים, ונדרש שיתוף פעולה ביניהם כדי שכל ההיבטים של הטיפול בחולה יקבלו ביטוי נאות ובכללם ההיבט האנושי והרוחני, ונוכחותם של אנשי דת יכולה לסייע בכך.⁸⁸ הפסיכולוגיה המודרנית מראה שאכן יש שלבים אחדים בהתמודדות האדם עם המוות.⁸⁹ ראינו שגם ההלכה, המקבלת ביטוי ב"סדר וידוי" של הרמב"ן, מעודדת את החולה הנוטה למות להתמודד עם המוות, אך דורשת מצד הסובבים את החולה לגלות רגישות מרבית, ולכן אין אומרים לחולה את ענייני הוידוי "בפני עמי הארץ וכדו' שמא יבכו וישברו לבו". בהקשר הפסיכולוגי והקליני, מצוות הוידוי יכולה ללמד מסרים פרקטיים רבים וחשובים: על הצוות הרפואי המטפל בחולים סופניים לעודד את המטופל – מתוך עדינות ורגישות – להרהר על חייו ועל מעשיו. לפיכך, הקמת צוותים של רופאים, אחיות, פסיכולוגים ואנשי דת המודעים לכוחה של ההלכה לסייע במצבים כאלה יכולה

⁸⁴ ראו הברית החדשה, אגרת אל הרומיים, פרק 5 פסוקים 12-21; אגרת אל הקורинתיים א', פרק 15 פסוק 22, ועוד.

⁸⁵ ראו למשל בבלי עבודה זרה כב ע"ב: "אמר רבי יוחנן: בשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא... ישראל שעמדו על הר סיני – פסקה זוהמתן, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני – לא פסקה זוהמתן...". בעניין תורת החטא הקדמון בתיאולוגיה היהודית והנוצרית ראו דוד פלוסר, "מוטיבים מפרשת בריאת העולם בגלגולם הגשמי בנצרות", **מחניים**, פד (תשכ"ג); אורבך (הערה 12), עמ' 377 ואילך.

⁸⁶ ראו **כתבי רבינו משה בן נחמן** (הערה 41), חלק א, עמ' רצ"ט-שכ; Hans-Georg von Mutius, *Christlich-Jüdische Zwangsdisputation zu Barcelona nach dem hebräischen Protokoll des Moses Nachmanides*, Frankfurt am Main, P.Lang, 1982.

⁸⁷ תפיסת הרמב"ן מוצגת בהרחבה בתוך "שער הגמול" בסוף ספרו "תורת האדם"; ראו גם למעלה ליד הערה 50.

⁸⁸ ראו אברהם שטיינברג, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** (הערה 4), עמ' 248-249.

⁸⁹ ראו הפניות בהערה 2.

לדעתי לתרום רבות לאיכות הטיפול ההוליסטי בחולה ולסייע לו לנצל אף שעה אחת לפני פטירתו את ההזדמנות לתקן את הדרוש תיקון מחד גיסא ולהיערך לעולם חדש מאידך גיסא.⁹⁰

⁹⁰ ראו יחיאל מיכל טוקצינסקי, **גשר החיים**, ירושלים תש"ך, הקדמה, עמ' טז-יז.